

Szabadság a hó alatt?

Újabb szempontok Jókai Mór regényének filológiai és történelmi hátteréhez II.¹

Az 1870-es években egyre szélesebb körben érzékelhető negatív Oroszország-kép kialakulásához hozzájárultak a század második felében fölerősödő pánszláv törekvések, az aggodalom amiatt, hogy az Orosz Birodalom a szláv népek egyesítésére törekszik saját pártfogása alatt (bár a kormány ezt nem fogadta el hivatalos politikájának, de mégis, széles körben élt ez a vélekedés), továbbá a narodnyik mozgalom terrorista szárnyának, a „nihilizmus” terjedésének veszélye. Az orosz–török háború a magyar közvélemény nagyobb részét a törökök mellé állította, így Jókait is. Ennek hátterében az említett politikai érdekellentétek álltak: Oroszország térnyerése a Balkánon sem a Monarchiának, sem Angliának nem volt kívánatos, és az 1878. február 19-i, San Stefanóban (Konstantinápoly mellett, ma: Yeşilköy – eddig jutottak az orosz csapatok január 31-ig) megkötött orosz–török békét pár hónappal később, a Berliini Kongresszuson az európai hatalmak felülbírálták Oroszország kárára, és a területek újabb felosztásában az orosz igények korlátozottan érvényesülhettek. Ez a diplomáciai vereség Oroszországban hosszú időre a politikai publicisztika témája lett, és a kor nagy orosz vallásfilozófusa, Vlagyimir Szolovjov is több írásában foglalkozik a kérdéssel, elsősorban történetfilozófiai és erkölcsi összefüggésekben, és a fenti Jókai-idézet akár mottója is lehetne a tanulmányoknak. Az *Oroszország bűnei* (*Grehi Rosszii*, 1887) című esszéje a diplomáciai vereség belső okait elemzi – az „érted haragszom, nem ellened” alapján –, mert úgy gondolja, hogy egy birodalom sikeres működését, akár béke, akár háború esetében legalább annyira belső, kulturális, erkölcsi és gazdasági állapota határozza meg, mint a diplomáciai és hadászati fölkészültség.²

Ezért érdekes, hogy az 1879-ben megjelent *Szabadság a hó alatt* egy ilyen kényes nemzetközi konstellációban és ennek negatív magyar interpretációja közepette a szintén bonyolult előző korszak „szabadságküzdelmét”, ne-

vezetesen az 1825-ben kirobbant dekabrista felkelést választja tárgyául. A katonai puccsban végződő mozgalom vezetőiről, a céljairól és eszközeikről igen ambivalens képet alkot, a megdöntendő autokrata uralkodót viszont lényegesen rokonszenvesebbnek ábrázolja, de nem hallgatja el a Szolovjov publicisztikájában is kárhoztatott bűnököt a birodalom belső viszonyait tekintve, amelyeket tanulmányom első részében említett forrásokból ismerhetett meg. (A regény függelékében maga a szerző fel is sorolja azokat az írásokat, amelyekre támaszkodott bizonyos események, személyek, valamint a környezet, az életmód s a tárgyi világ megjelenítésében.)

A továbbiakban néhány példával illusztrálom, milyen helyzetekben mutatja meg Jókai az orosz cár és Puskin kapcsolatát, és ennek az irodalmi fikciónak Karamzin leveleiben milyen valóság felel meg.

A *cár mosolygott!* című fejezetben a regény egyik kulcsjelenetének tekinthető I. Sándor és Puskin beszélgetése a Téli Palotában, a nagy pompával, hatalmas vendégsereg részvételével megtartott udvari hangversenyt követően. (A hangversenyen fellépő opera-énekesnő, a regény egyik legfontosabb szereplője, a finn Ilmerinen Zeneida, költött alak, de az ő „poétikai küldetése” az, hogy a cselekmény szálait mozgassa, az összeesküvéket összekapcsolja és az alkotmánytervet, valamint a szervezkedők névsorát tartalmazó „zöld könyvet” rejtgesse.) Az udvari ünnepséget megelőzően Puskin összetűzött a cenzorral a *Cigányok* című költeményének eltorzítása miatt, s rossz sejtelmekkel lép be az ünnepélyes terembe. A szentpétervári előkelőségek megváltozott, távolságtartó, sőt ellenséges viselkedése, a cár visszafogott, talányos gesztusai mind fokozzák az aggodalmat Puskin lelkében, és ehhez hozzájárul még egy rossz sejtető beszélgetés emléke a kaukázusi száműzetést éppen maga mögött tudó Jakuskinnal,³ aki a hatalom részéről a szokásos megtorló intézkedést vetíti

¹ A tanulmány első részét a *Magyar Művészet* előző számában közöltük.

² Részletesebben DUKKON Ágnes: *A „minden egység” filozófusai: érintkezési pontok Juraj Križanić (1618–1683) és Vlagyimir Szolovjov eszmerendszerében = Történelmi és irodalmi arcképek. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VIII.* Szerk. SZABÓ Tünde, SZILI Sándor, Szombathely, Szláv Történelmi és Filológiai Társaság, 2018, 138–151.

³ Jókai nem követi pontosan a valóságos Jakuskin életrajzát, és a regényben a száműzetés tényét korábbi időre teszi: valójában 1826-ban,

a dekabrista felkelés leverése után ítélték el és száműzték Szibériába. Az viszont valós tényeken alapul, hogy Jakuskin már kezdetől fogva az uralkodó megölését tartotta szükségesnek a radikális társadalmi átalakításhoz, és maga jelentkezett a tett végrehajtására. Az összeesküvők azonban ezt a megoldást elutasították. Jókai fanatikus örültnek ábrázolja, aki megszállottan ragaszkodik a cár megöléséhez, és követi a Krímbe igyekvő uralkodót, de I. Sándort a kaukázusi sárgaláz előbb megöli, mintsem Jakuskin utolérná.

előre a költő számára. Mivel ő is csak nemrég térhetett vissza Pétervárra besszarábiai száműzetéséből (itt Jókai valós életrajzi tényt használ fel, de az időrendet megváltoztatja), méltán tulajdonított vészjóslo jelleget a hirtelen változásnak. Sándor cár azonban a várakozások ellenére úgy segít Puskinnak elkerülni a cenzúra akadékoskodását, hogy az intézmény és a cenzor tekintélye sem sérül, és a költemény is megjelenik csonkítás nélkül, az eredeti változatban.

A *Cigányok* ugyanis nagyon megnyerte az uralkodó tetszését, ezért följajnlotta Puskinnak, hogy az udvari postával Lipszcsébe küldi kinyomtatni, és ugyanezen úton a kinyomtatott mű példányai visszajutnak Oroszországba anélkül, hogy híre menne ennek a „mentőakciónak”. A beszélgetésben a költemény esztétikai és eszmei értékeiről is szó esik: a cár kiemeli a befejező sorokat az Öreg cigány monológjából, amelyben a szabadság kétféle felfogásával szembesül az olvasó: a korlátok, kötelmek nélkül, szabadon élő cigányok íratlan erkölcsének és a civilizációból közékük tévedt fiatal nemes, Aleko büszke, egocentrikus, de csak a maga szabadságával törődő individualizmusának ütközésével. Jókai saját fordításában⁴ idézi a költeményből ezt a részt egy korábbi jelenetben, és ebben a hívószó a szabadság,⁵ amely különös összeköttetést teremt az uralkodó és a fennálló hatalom elleni szervezkedésben titokban részt vevő Puskin között. A cár viselkedése és gondolkodása itt élő cáfolata annak az ideológiai tézisnek, amelyet a dekabristák radikális csoportjai vallottak, miszerint az autokrata uralkodó csak zsarnok lehet, ezért feltétlenül el kell távolítani (vagy megölni), ha alkotmányos rendet, köztársaságot akarnak teremteni az egyeduralom helyett.

Ehhez a regénybeli szituációhoz, amelyet Jókai fantáziája teremtett, találunk rendkívül érdekes megvilágítást Karamzin levelezésében, amikor arról ír Dmitrijevnek, hogyan igyekezett elhárítani a bajt Puskin feje fölül az úgynevezett szabadságdícsőítő versei miatt (például *Volnoszty, Óda a szabadsághoz*, 1817). 1820 áprilisában és

júniusában kelt leveleiből idézzük a következő sorokat: „Az itteni Puskin, a költő feje felett (köztünk szólva), viharfelhők gyülekeznek. A liberálisok zászlaja alatt szolgálva verset írt a szabadsághoz, epigrammákat az uralkodó osztály ellen etc. A rendőrség tudomást szerzett erről, várhatók a következmények. Én, bár rég kimerítettem minden módot, hogy ezt a fejet józanságra bírjam, a sorsra és a nemezisre bíztam szerencsétlen embert; de a tehetőségre iránti szánalomból elhallgattam, miután szavát vettem, hogy lecsillapodik. Nem tudom, hogy mi lesz. Nekem már késő, hogy az emberi szívet tanulmányozzam: máskülönben azzal az új tanúsítvánnyal dicsekedhetnék, hogy fiataljaink liberalizmusa egyáltalán nem hősiesség vagy nagylelkűség.”⁶

„Korábbi leveleimben elfelejtettem mondani, hogy véleményem szerint nem vagy igazságos az ifjú Puskin tehetségét illetően, amikor Oszipov *Aeneis*-ével hasonlítod össze: van benne élénkség, könnyedség, szellemesség, ízlés; de a műveknek nincs jó kompozíciója, a szűzség nem érdekesek, minden sietősen készült és nem jó minőségben. Az epigrammáit és az *Óda a szabadsághoz* versét megbocsátották neki; engedélyezték, hogy elmenjen a Krímbe, az útra kapott ezer rubelt. A tehetségére és a fiatalságára való tekintettel én is közbenjártam érte: talán megfontoltabb lesz; legalábbis *két évre*, erre a szavát adta nekem.”⁷

E két idézet arról tanúskodik, hogy Karamzin igyekezett a cár előtt tisztázni a fiatal költőt merész hangú versei, a hatalom egyes képviselőit, köztük Arakcsjev minisztert kigúnyoló epigrammái miatt akkor, amikor I. Sándor korábbi, mérsékelt liberális politikája már megváltozott, és a társadalomban egyre érzékelhetőbbé váltak a feszültségek mind külpolitikai, mind belpolitikai téren. Puskin 1820 tavaszán utasították a déli hadtestekhez szolgálni, előbb Besszarábiába, majd a Kaukázusba, ahonnan 1824 nyarán térhetett vissza saját birtokára, de nem hagyhatta el Mihajlovskojét. Karamzin leveléből tehát az derül ki, hogy a „liberális” Puskinnak volt mitől tartania, de a köz-

⁴ Az író az egész költeményt lefordította, és a regény végén közölte az alábbi szavak kíséretében: „Úgy hiszem, hogy kedves szolgálatot teszek a »Szabadság a hó alatt« című regény olvasóinak, amidőn e költeményt, amiről a regényben annyit beszéltek, saját fordításom szerint közlöm. J. M.” JÓKAI Mór: *Szabadság a hó alatt I–II. Jókai összes művei. Regények 36–37. köt.* Szerk. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1965, 37./II., 276. A költeménynek azonban *A cigánylány* címet adta, eltérően az eredeti *Cigányoktól*.

⁵ A magyarban csak egy szavunk van a szabadság fogalmára, amit az orosz nyelv két szóval bont ketté: a szvoboda társadalmi értelemben jelent szabadságot, a volja ennek származéka, a volnoszty pedig egy tágabb, elementárisabb, mondhatni, egzisztenciális szabadságfelfogást jelent. Puskin poémájában ez utóbbi a kulcsszó, nem a szvoboda, ami viszont Jókai regényének a kulcsszava. Az író nem orosz eredetiből, hanem a Bodenstedt-féle német kiadásból ismerte meg és for-

ditotta le a költeményt, és a nyelvi adottságok különbözőségéből ered, hogy Puskin versét ehhez a társadalmi szabadságköveteléshez, a liberalizmushoz kapcsolja. Igaz, nem joggal, mert Puskin egész költészetében váltakozva rendkívül fontos szerepet játszik mind a szvoboda, mind a volja és volnoszty fogalma, és az is fontos, hogy Sándor cár az uralkodása első évtizedében még hajlott a liberális irányú reformok felé. Az 1824–25-ös évben, amikor a regény cselekménye játszódik, ez már nem így volt.

⁶ Ez a pár sor a magyar kiadásból hiányzik, ezért az orosz eredetire hivatkozunk: *Письма Н. М. КАРАМЗИНА к И. И. ДМИТРИЕВУ. Издание II-го Отделения Императорской Академии наук. Издали с примечаниями и указателем Я. ГРОТ и П. ПЕКАРСКИЙ, Санктпетербург, 1866, 287.*

⁷ *A levéltrő KARAMZIN. Irodalmi magánlevelek történelmi háttérrel.* Ford. HORVÁTH Iván, Bp., Kairosz, 2022, 260.

Franz Krüger:
I. Sándor,
1837, a Téli
Palota Katonai
Galériája,
Szentpétervár
© Wikimedia
Commons

benjárás hatására a cár enyhébb büntetést rótt ki rá, s még pénzt is kapott az útra.

Jókai regényében a cár alakja eltolódik a népmesék „jó királya” felé, amint ez az említett, „cenzúráról megszabadító” jelenetben megfigyelhető. A levélrészletekből világossá válik, hogy Karamzin kritikusán szemléli a fiatalok, köztük Puskin „hősiesség és nagylelkűség” nélküli liberalizmusát, az elvont szabadságeszmékért lelkesedő és jakobinus indulatok által vezérelt magatartását, ám a költői tehetséget nagyra értékeli, és mindenképpen igyekszik segíteni az ifjú zsenit. Ellenben Jókai regényében Puskin alakját végig jellemzi a „hősiesség és nagylelkűség”, s bár

a rendelkezésére álló források nyomán a könnyelműség és vakmerőség vonásait is társítja hozzá, de mindvégig domináns marad a romantikus, lovagias beállítás. A romantika nélküli valósághoz tartozik azonban, hogy az 1810-es évek végén Puskin nemcsak a tehetségtelen, konzervatív irodalmárokat és cári kegyenceket gúnyolta ki, hanem néhány epigrammában magát Karamzint is, aki – véleménye szerint – történetíróként „az önkényuralom szükségszerűségét és a korbács kedvességét” bizonygatja.

Megvolt az oka annak, hogy miért lehetett így értelmezni Karamzin történetírói munkásságát: az író ugyanis 1811-ben elkészített egy memorandumot *A régi és az új Oroszország* címmel, amelyben ekkorra már egyértelműen az európaizálódás és az idegen minták utánzása ellen foglalt állást, a saját tradíciók megőrzésében és fejlesztésében látta az ország jövőjét, és az autokráciát tartotta megfelelő államformának Oroszország számára.⁸ Egyéb tényezők mellett ez is hatással volt I. Sándor politikájának megváltozására: eltávolította liberális tanácsadóit, köztük a nagy tehetségű Mihail Szperanszkijt, akit egyébként pár évvel korábban még egy alkotmánytervezet kidolgozásával bízott meg, s helyette a „reakció megtestesítőjének” számító Arakcsjevet bízta meg a legfontosabb államügyek intézésével.⁹ Változott a politikai széljárás, 1812 után az orosz kormányzat „gallomán elemei” háttérbe szorultak. Puskinnak később a Karamzint támadó epigrammák miatt mentetgetőznie kellett barátai körében, s csak egynek a szerzőségét ismerte el.¹⁰ A kölcsönös elégedetlenség és csípős megjegyzések ellenére nem alakult ki ellenséges viszony Puskin és a két idősebb költőtárs, Karamzin és Dmitrijev között. Puskin Karamzin halála után is tartotta a kapcsolatot annak családjával, és az idős Dmitrijevvel az 1830-as évek elején barátságos levelezést folytatott irodalmi témákról.

Érdekes, hogy Karamzin és Puskin valóságos életrajzában is megtaláljuk a nagyvonalú cári gesztust, a cenzúráról megszabadítás tényét. Amikor az előbbi a történelemkönyve IX. kötetét rendezte sajtó alá, aggódott, hogy a cenzor visszatartja a megjelenést IV. (Rettenetes) Iván zsarnokságának részletes taglalása miatt. Ezért I. Sándor cárhoz fordult, aki „megszabadította” a cenzúráról – csak éppen nem olyan „színpadias” körülmények között, mint a regényben ábrázolt jelenetben.¹¹ Puskin életében viszont sokkal fonákabb módon történik meg a cenzúráról

⁸ Ebben a megosztottságban fölismerhető a későbbi nyugatos–szlavofil szembenállás kezdeti szakasza.

⁹ FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Szerk. SZVÁK Gyula, Bp. Maecenas, 1997, *Reformok és elnyomás* című fejezet, 325–338.

¹⁰ 1826 júniusában volt vitája Pjotr Vjazemszkij herceggel, Karamzin feleségének öccsével, aki méltatlannak találta az epigrammák hangnemetét, bár ő maga is liberális nézeteket vallott, Karamzinnal is vitázott

időnként. Lásd ТОМАШЕВСКИЙ, Борис: *Эпиграммы Пушкина на Карамзина* = ПУШКИН: *Исследования и материалы* АН СССР. Ин-т. рус. лит. (Пушкинский Дом). М–Л, изд-во АН СССР, 1956, т. 1. 208–215.

¹¹ *Письма Н. М. КАРАМЗИНА к И. И. ДМИТРИЕВУ*. i. m. (1866), 199. Jókainak magának is voltak rossz tapasztalatai a cenzúrával kapcsolatban az 1850-es évek elején, amint erről *Emlékek a szabadságharcról* című emlékiratában (1899) beszámol.

való megszabadítás: már a dekabrista felkelés leverése, a vezetők kivégzése és a további résztvevők száműzése után, 1826. szeptember 8-án I. Miklós cár személyes audienciára hívja a költőt Mihajlovszkójéból. Felszabadítja a házi őrizet alól, és felajánlja, hogy legyen szövetségese a birodalom politikájának alakításában. Az uralkodó programjának perspektívája, a fölvázolt átalakítások, reformtervek Puskin meggyőződésével egybecsengtek, ezért elfogadta az ajánlatot. Ebben a helyzetben hangzott el a cári ígéret: „Én leszek a te cenzorod.” (Ez a mozzanat is megvan Jókai regényének végén, *A megmentett költő* című fejezetben). Később keserűen tapasztalta a súlyos következményeket: sem az úgynevezett együttműködés a cárral, sem a cenzúráról, illetve a megfigyelésektől való mentesség nem úgy valósult meg, ahogy szeretne volna, vagyis szabadsága korlátozása nélkül, továbbá az udvari szolgálat a számára megalázó alacsonyabb beosztásban nyomasztó teher volt a költő számára.

Jókai regényében fölismerhetők Puskin életrajzának és jellemrajzának más elemei is: a fiatal, tehetséges költő, aki tisztában van költészete értékével, szeret mulatni, a hölgyeknek udvarolni, hajlamos bizonyos könnyelműsége, a kártyaszünetedély, a veszély keresése és a sors kihívása sem idegen tőle, amint Karamzin leveleiből is megtudható. Jókainak a puskin alak megformálásához Friedrich Bodenstedt (1819–1892) könyve, Puskin, Lermontov és Fet verseinek német kiadása, s benne a fordító által összeállított részletes biográfia szolgáltatott legtöbb anyagot.¹² A regényalakot az író rendkívül rokonszenves figurának ábrázolja, érződik rajta, hogy nemcsak a pusztá életrajzi tények, hanem a költemények megismerése (amint a *Cigányok* iránti lelkesedést már említettük) is hozzájárult e sajátos Puskin-kép megalkotásához. A regénybeli költő azonban több ponton különbözik a valóságos prototípustól: alakjában sok a „jókaiasan” romantikus mozzanat, a kitalált kalandok és szerelmi háromszögek, a cár törvénytelen lányával, Nariskin Zsófiával¹³ való eljegyzése, majd a menyasszony halála után közvetlenül – annak végakarata szerint – házasságkötése Zsófia barátnőjével, a Pétervárott nevelkedő grúz királylánnyal. Mindez már-már áthajlik valami melodramatikus, kissé fantasztikus történetbe, de a sok bonyolult manőver arra irányult, hogy a cselekmény szálait mozgó Zeneida eltávolítsa Puskit – akibe ő is szerelmes volt – a dekabristák összeküvésétől, nehogy a szabadság költője a sikertelen hatalomváltás esetén a megtorlás áldozata legyen. Neki magasabb hivatása van, mintsem az isteni szikrát kialudni

hagyni Szibéria hómezőin – mert Zeneida a lelke mélyén nem bízott a felkelés sikerében!

A dekabristákkal kapcsolatban a regény elejétől végéig megtartja az író a belső bizonytalanságot, kettősséget: egyrészt merész tervek az uralkodó likvidálására, a katonaság megnyerésére, másrészt éles viták és nézeteltérések a terv végrehajtásáról, módszereiről és eszközeiről, de arról kevés szó esett, hogy miként szervezik át a birodalom irányítását az uralkodó eltávolítása után. A valóságban is így volt: az 1810-es évek utolsó harmadától meg alakuló különböző társaságok (Déli és Északi Társaság, a Közjó Szövetsége, az Egyesült Szlávok Társasága stb.) igyekeztek kidolgozni alkotmányterveket, szabályzatokat a birodalom átalakítására, de sok kérdésben nem értettek egyet, éles volt a különbség a radikális déli szárny és a mérsékelt északi között. Puskit nem avatták be a dekabrista szervezkedésbe, bizonyos nézeteikkel nem is értett egyet, utópiának tartotta Rilejev és mások eszméit a köztársaságról, az alkotmányos monarchiát látta reálisnak

Jean-Urbain
Guerin:
Szofja Dmitrijevna
Nariskina,
Novgorodi
Állami Múzeum
© Wikimedia
Commons

¹² Erről lásd ZÖLDHELYI Zsuzsa: *A külföldi közvetítés szerepe az orosz irodalom magyar fogadtatásában. XIX. század.* Bp., Műmü, 2008

¹³ Szofja Nariskina (1805–1824) valóban I. Sándor házasságon kívüli lánya, tüdőbajban halt meg, közvetlenül az esküvője előtt. Ezt a tény

is fölhasználta Jókai, csak a vőlegény személyét változtatta meg, s összehozta Zsófiát Puskinnal – hogy regénybeli célkitűzéséhez és Sándor cár alakjához kellően drámai elemeket kapcsoljon.

Oroszország számára – az uralkodó köreiből, a konzervatív oldalon mégis gyanakodva tekintettek rá. Jókai a történelmi személyek esetében a részleteket saját fantáziája szerint alakítja, de fő vonásaikat megőrzi, így például Puskin személyiségének ellentmondásait: egyrészt zsenialitását, nemeslelkűségét, másrészt azt a bizonyos megmondhatatlanságot, amit Karamzin is többször szóvá tesz, amit az alábbi levélrészletből is kitűnik. Ezt írja 1822. szeptember 25-én kelt levelében: „A liberális Puskin poémájának¹⁴ stílusa festői: csak a szerelmi kalanddal vagyok elégedetlen. A tehetsége valóban csodálatos: kár, hogy a lelkében nincs rend és béke, a fejében pedig észszerűség.”¹⁵

Az ambivalencia nemcsak a dekabristák gyülekezete és Puskinra jellemző a regényben, hanem erőteljesen meghatározza I. Sándor alakját is. Uralkodóként tekintélyes, bár kissé zárközött személyiségnek mutatja az író, a magánéletben, elsősorban a titokban tartott lányával, Nariskin Zsófiával való kapcsolatában pedig a gyöngéd, szerető és aggódó apát állítja előtérbe. A kettősségek közé tartozik a látszat és a valóság ütközése megromlott házassága miatt: betegeskedő feleségétől rég elhidegült, a törvényes házasságból származó lányai gyermekkorban meghaltak, a törvénytelen lányról viszont nem szabad tudnia a világnak. Jókai végig ezek közt a gyötrő ellentmondások közt mozgatja hősét: a fent említett családi meghasonlottságokhoz még hozzájárul a cár trónra lépésének súlyos háttérrel (itt Jókai követi a történelmi forrásokat): apja, I. Pál ellen az udvari főméltóságok összeesküvést szöttek, el akarták távolítani a despota és uralkodásra alkalmatlan cárt, s ebbe a tervbe legidősebb fiát, a trónörökös Sándort is beavatták. A cárevicsnek az volt a feltétele, hogy apja életét kíméljék meg, ám az események másként alakultak: az összeesküvők 1801. március 23-án éjszaka megfojtották I. Pált, s ezután lépett trónra I. Sándor.

A regényben Jókai lélektani hűséggel ábrázolja a cár belső vívódásait, büntudatát, a lelkére nehezedő végzet előérzetét. A sötét belső világba azonban behatol egy fény sugar, amikor Nariskin Zsófia Puskin iránti szerelmét megvallja apjának, s az látja a beteg lány átváltozását, valóságnak hiszi a gyógyulás illúzióját. Regényes körülmények közt hozza össze az író a szerelmi szálakat: az 1824. november 7-i névai árvíz idején Puskin is és a cár is hőiesen igyekszik részt venni az embermentésben, s a költőnek jut az a szerep, hogy Zsófiát kimentse a már majdnem egészen víz alá került házból.¹⁶ (A valóságban Puskin nem volt ekkor Szentpéterváron, hanem Mihajlovskojében,

házi őrizetben, viszont a cár valóban igyekezett segíteni, ahogy Karamzin írja 1824. november 23-án: „Jóságos cárunk csak az árvíz által tönkretett, szerencsétlen emberek vigasztalására gondol.”¹⁷) A veszély elmúltával a történetbe boldog epizódként kapcsolódnak Zsófia és Puskin esküvőjének előkészületei (*A nászajándék* című fejezet), amelynek betetőzése I. Sándor és Puskin párbeszéde a nászajándékról. A cár kérdésére, hogy mit kér menyasszonyi hozományul, a következőképpen válaszol: „Atyám! Adj ezen a napon népeidnek alkotmányt!” S mivel a cár hallgatott, Puskin bátorságot vett a kérés folytatását is előadni: „Főlség! Az egész világ forrong, s kitörésre készül, mint a Vezúv. Ezt a vulkánkitörést egy papírlappal le lehet takarni, amire ez van írva »Charta«! Nem én szólok: egész országod beszél így. Minden becsületes ember, minden hazafi, minden híve a trónnak így beszél, így gondolkodik. Nem kívánjuk, hogy rögtön, rohamosan felszabadíts mindent: nem kívánjuk, hogy idegen mintára építsd újra országodat. – Vezesd be népedet a szabadságba óvatosan, lépésenkint, fejleszd ki alkotmányodat népünk szokásai, szükségai szerint.”¹⁸

A kérések ebben a patetikus stílusban folytatódnak, s lényegüket tekintve azokat a problémákat sorolja föl a völgény-költő, amelyek a dekabristák követelései között is szerepelnek: a kegyenc Arakcsjev eltávolítása a hatalom közeléből, a jobbágyok fölszabadítása, a cenzúra megszüntetése, a korrupt főhivatalnokok elűzése, a régi ezredek összehívása és a görögök megsegítése a török uralom elleni felszabadító harcokban. Szinte fohászként hangzik el az utolsó, megismételt kérés: „Adj szabadságot nekünk – s végy dicsőséget magadnak!”¹⁹

A cár haladéktalanul parancsot ad e kérések teljesítésére – az olvasó pedig hirtelen két világ határán érezheti magát, nevezetesen egy reális és egy mesei, avagy vágyott világ határán. Jókai fölillantja azt a lehetőséget, hogyan alakult volna Oroszország sorsa, ha a „mesei forgatókönyv” érvényesül, és megvalósulnak a dekabristák követelései erőszak nélkül, Puskin emelkedett, patrióta ideáljai szerint (amelyek Jókainak is eszményei voltak). De a boldog kifejelet délibábjában alatt fölsejlenek az orosz történelem valós problémái, a lázadás szelleme a hadseregben és a főtisztek körében, az egymással szöges ellentétben álló érdekek sérelme, tehát az a pattanásig feszült elégedetlenség, amely a történelemben egyenesen vezetett a december 14-i eseményekhez. A boldogság elérhetetlennek bizonyult mind a magánszférában, mind társadalmi téren.

¹⁴ Puskin *A kaukázusi fogoly* című elbeszélő költeményéről van szó, amelyet még 1820-ban, a Kaukázusba érkezése után, Gurzufban kezdett el írni, s 1822-ben látott napvilágot először. A kritika dicsérette a költeményt, csak a hős alakjához fűztek némi bírálatot, és ezt Puskin el is fogadta.

¹⁵ *A levélíró Karamzin. i. m. (2022), 297.*

¹⁶ Érdemes összehasonlítani a *Kárpáthy Zoltán* című regény árvízi színeivel.

¹⁷ *A levélíró Karamzin. i. m. (2022), 336.*

¹⁸ JÓKAI: *i. m. (1965), 37./II., 62.*

¹⁹ *Uo., 63.*

A regényben Zsófia halála az esküvő előtti napon romba döntötte a szép reményeket, a cár lelkiileg összetört e csapás alatt, kiengedte kezéből az ország dolgainak irányítását, ismét visszahívta a hatalomba a gyűlölt Arakcsjevet, a cár elleni merénylet és a hatalom megdöntésének perspektívája pedig egyre fenyegetőbb közelségbe került:

„Ott voltak az asztalán kiterítve nagy, nevezetes iratok; világrendítő, korszakmegfordító, népátalakító, nagy elhatározások. Csak aláírásra vártak.

A cár szomorúan végignézett rajtuk. Olvasott belőlük; de nem azt, ami a betűkbe volt írva, hanem azt a palimpszesztet, amit a fátum ír keresztül az emberek szépen kidolgozott tervein.”²⁰

Két szálon futtatja az író a cselekményt a végkifejlet felé: követi Sándor útját a Krímbe, ahová beteg feleségét kíséri, s akinek Jakuskin gyilkos szándékkal a nyomába szegődik, egészen a végzetes betegségig és halálig, valamint az udvari intrikák, titkos szándékok és az összeesküvők készülődésének örvényszerű mozgását. A kettősségek továbbra is meghatározó jellemzői maradnak a regényvilágnak: a dekabristák vezetői mind a legfelső arisztokráciából és katonai vezetőkől kerülnek ki, akik „napvilágnál” részt vesznek az udvari bálokon és ünnepségeken, a cári fogadásokon eljártsszák a tisztségükkel járó szerepet, éjszaka pedig Ilmerinen Zeneida, a finn szabadságért²¹ hozzájuk csatlakozó énekesnő palotájában szövik az összeesküvés szálait, bár a legfontosabb kérdésekben továbbra sincs egyetértés:

„– Minden készen van a szabadságharcra! – mondá a lelkesült költő, Rilejev.

– Csak egy hiányzik – viszonzá rá Ilmerinen Zeneida.

– Az, hogy a nép nem tudja, mi a szabadság.”²²

S valóban, a regényben többször felbukkannak azok a jelenetek, amelyek arról tanúskodnak, hogy a „nép” nem ért semmit, csak érzékeli a forrongás hangulatát, s a kocsmái csöcselék részeg „forradalmárok” uszítására ordítja a „kés dalát”,²³ s keveredik bele az eseményekbe (*Orgia egy vulkán fenekén, A pézsmaszagtól a kátránybűzig* című fejezetek). A forradalomnak ez a sötét Doppelpängere

más Jókai-regényekben is fölbukkan, például *A kőszívű ember fiaiban*, a bécsi diákfelkelés eseményeinek ábrázolásakor.²⁴

A cár Krímbe vezető útját leíró fejezetben (*A zöldszemű ember*) összefonódnak a mesés, egzotikus, festői látványt ábrázoló képek, Puskin *Bahcsiszeráji szökőkút* című poemája helyszínének felkeresése, amelyek alatt – Jókai palimpszeszt-metaforáját alkalmazva – vészjóslo fellegek körvonalazódnak. A végső lökést a felkeléshez – mind a regényben, mind a történelemben – az az interregnum adta, amely I. Sándor halála (1825. december 1.) után kialakult: a törvény szerint a következő uralkodó Konsztantyin nagyherceg lett volna (az adott időszakban varsói alkirály), de ő nem akarta elfogadni a koronát, így hosszas egyeztetések után végül öccse, Miklós lépett a trónra. Ebben a zavaros helyzetben hangzott el a jelszó a fegyveres felkelésre, majd dördült el Kahovszkij pisztolylövése, amely megölte a lázadás csillapítására érkező Miloradovics tábornagyot, bántalmazták a megbékélésre intő Szerafim metropolitát, és egyre veszedelmesebb fordulatot vett a katonák és a körjük gyülekező tömeg előretörése. A helyzetet végül a Varsóból épp megérkező Mihály nagyherceg csapata mentette meg, a felkelőket ágyútűzzel visszavonulásra, illetve szétszóródásra kényszerítve. Karamzin, a szemtanú, így írja le Dmitrijevnek az eseményeket: „Drága barátom!

A december 14-ei riadalom után mi egészségesek vagyunk. Voltam a lányaimmal a palotában, kimentünk az Izsák térre: szörnyű arcokat láttam, és borzalmas szavakat hallottam, kövek hullottak a lábaim elé. Az új Uralkodó rettenthetetlenséget és szilárdságot tanúsított. Az első lövés szétkergette az örülteket a *Sarkcsillaggal*,²⁵ Besztuzsevvvel, Rilejevvel és a hozzájuk hasonló bűntársaikkal együtt. Drága, beteg feleségem este hét körül jött el hozzánk, a palotába. Én, a békés történész, ágyúdörgésre áhítoztam, biztos lévén abban, hogy nincs más mód a lázadás elfojtására. Sem a kereszt, sem a metropolita nem segített. Amint az első ágyúlövés eldördült, Alekszandra Fjodorovna cárné térdre esett, és kezét az ég felé nyújtotta. Szív-

²⁰ Uo., 96.

²¹ Történelmi tényhez köti Jókai ezt a fiktív szereplőjét, ugyanis Finnország 1808-ban a svéd uralom alól orosz fennhatóság alá került, autonómiájának megtartásával, amelyet I. Sándor garantált. Rendi alkotmány alapján, parlamenttel, saját közigazgatással, hadsereggel és pénzzel rendelkezett. Az író azonban Zeneidát hazája függetlenségének kivívása érdekében szerepelteti az összeesküvők között, így a hősiesség és a nemes önfeláldozás színében ábrázolhatja, ami poétikailag szükségszerű volt a regény alapeszméjéhez, a szabadság felmagasztalásához. S ezen a szálon a magyar szabadságharc emlékével is összekapcsolható lesz hősnője.

²² JÓKAI: *i. m.* (1965), 37./II., 237.

²³ „Jakobinus” indulatú verszetet, sorra veszi a „nép ellenségeit” – királyokat, főrangúakat, tudósokat, művészeket, akik egy kicsit is kiemel-

kednek a tömegből –, és a refrénben a „kést nekik” fölhívással ezek kiirtását hirdeti. Nehéz elhárítani az „akasszátok föl a királyokat!” aszociációt. Jókai itt Petőfi versének mintegy alantas változatát adja a kocsmái csöcselék szájába.

²⁴ Az 1950-as és 60-as években a Jókai-szakirodalom elitélően beszél az író forradalomellenességéről az uralkodó ideológiához igazodva, nem elemzi, hanem minősíti a szerző viszonyát hőseihez s az ábrázolt világhoz. Valójában a „forradalomellenesség” anakronisztikus és sommás kifejezés Jókaival kapcsolatban. Az író szemléleti alapállása a szabadságharcra kapcsolatban a lényegre tekintve mindvégig ugyanaz maradt, ha kisebb módosulások az idő múlásával megfigyelhetők is.

²⁵ A *Sarkcsillag (Poljarnaja Zvezda)* irodalmi almanach (1823–1825), Alekszandr Besztusev és Kondratyij Rilejev szerkesztésében, kiadásában jelent meg.

ből jövőn többször is azt mondta: »Miért is vagyok én ebben a percben nő?«. A jólelkű Marija cárné azt ismételtette: »Mit szól ehhez Európa?«. Mellettük voltam: élénken és erősen éreztem, de magam is csodálkoztam különös lelki nyugalmamon; amikor a veszély már az orunk előtt van, akkor az számomra már nem veszély, hanem sorsszerűség, nem kavarja fel a szívemet: egyfajta csendességgel nézek a szemébe. [...] Hét órákor csendes istentisztelet volt; nyolckor kezdtünk szétszéledni. A katonaság a palota körüli tüzek mellett éjszakázott. Éjjélkor már csendes utcákon mentünk a három lányommal, de 15-én délelőtt tizenegykor csócselék népség tömegeit láttam a Nyevszkij sugárúton. Hamarosan minden elnyugodott, a katonákat visszaküldték a kaszárnyákba.”²⁶

Jókainál a *Gyerevjaski daloj!* (*dobd el a fakovát* – vagyis tölts élesre!) fejezetben leírt történések lényegében megegyeznek Karamzin rövid beszámolójával, bár a magyar író a tanulmányunk elején ismertetett források alapján részletesebben s dinamikusabban mutatja be az össze-csapást és Miklós cár, valamint Mihail nagyherceg részvételét a lázadás leverésében.

Amint az idézett levélrészletekből is látható, Karamzin következetesen kifejezte aggályait az ifjabb nemzedék radikális eszméit illetően, gyakran bírálta az „örült liberálisokat”, köztük sógorát, az ifjú Pjotr Vjazemszkij herceget. A fenti levélben így összegzi Dmitrijevnek a lázadást: „Ilyen hát a mi esztelen liberálisaink tragédiája”. Ebben a mondatban a fájdalom is megszólal, hiszen az „esztelen liberálisok” mind a közeli ismerősök fiai, rokonai voltak, húsz-harminc éves fiatal emberek, köztük Szergej Trubecoj herceg, Nyikita Muravjov gárdakapitány Jevgenyij Obolenszkij herceg és mások.

Húsz évvel korábban még Karamzin is az alkotmányos monarchia és a mérsékelt liberális reformok híve volt, de a napóleoni háborúk utáni korszakban – amint erre már utaltunk – konzervatív irányban változott gondolkodásmódja, filozófiája. Külön tanulmányt igényelne ennek részletes értelmezése, mert az elmúlt évszázad folyamán a konzervatív megjelölés túlságosan telítődött negatív felhangokkal, amelyek nem segítik elő Karamzin nézeteinek árnyaltabb megítélését. Ifjúkori európai utazása során, 1790 tavaszán Párizsban belekóstolhatott a francia forradalom hétköznapjaiba, s megértette, hogy a lázadás és forradalom kétélű tör, könnyen vezet előbb anarchiához, majd önkényuralomhoz, de többnyire nem oldja meg az alapvető problémákat, vagy utána egy másik szinten újabb ellentmondások, feszültségek jelentkeznek. Karamzin le-

veleiben és egyéb korabeli dokumentumokban találunk is olyan részleteket, amelyek arra intenek, hogy a konzervatív-liberális minősítéseknek ne tulajdonítsunk erkölcsi színezetű értékítéleteket. Voltak olyan, magas beosztású kortársai, akik az író még 1810 körül is „veszedelmes liberálisnak”, ártalmas tévtanok terjesztőjének tartották. P. I. Golenyicsev-Kutuzov, a Moszkvai Egyetem kurátora a kultuszminiszternek, A. K. Razumovszkij grófnak küldött levelében tiltakozott amiatt, hogy a már széles körben elismert író történetírói munkásságáért megkapta a Vlagyimir-rend harmadik fokozatát. Azt írta a miniszternek, hogy nem kitüntetni, hanem bezárni kellene Karamzint mint veszedelmes szabadgondolkodót, jakobinust.²⁷

A nyugati kritikák viszont ugyanezen okból, azaz Karamzin „liberalizmusáért” dicsérik történeti munkáját, amelynek nyolc kötete megjelent 1818-ig,²⁸ s hamarosan a fordítások is követték. Ezt írja Dmitrijevnek 1820. november 11-én: „Tudod, hogy miután közönyösen végigolvastam tíz vagy húsz francia, német, itáliai véleményt, meghatódtam attól, ahogy a *Moniteur* a történelemkönyvről írt? Az az akadémikus belelátott a lelkembe: meghallottam az utókor tompa hangját. De... figyeljünk! A liberális *Constitutionnel* dicséretekkel halmozott el október 13-i számában: K. úr a leghíresebb történészek első sorába lépett; történelme tetszik Európának, tetszeni fog az utókornak is etc. Ráadásul dicséri a *liberalizmusomat*, a mi liberálisainkkal szemben! Furcsa, hogy ők (a franciák) az *árnyékban* többet találnak, mint orosz testvéreink a valóságos *tárgyban* (árnyéknak a fordítást nevezem).”²⁹

Jókai szintén ifjúkorában szerezte meg ezeket a tapasztalatokat: az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeinek résztvevőjeként, a hősiessé törekvések és tettek mellett látva a széthúzás, az emberi gyarlóságok okozta károkat, szembesült a történelem mélyeséges ellentmondásaival, amelyek már az 1850-ben írt, és csak a XX. század közepén előkerült naplójában,³⁰ majd később a *Politikai divatok* című regényében is fölsejlenek. Mind az orosz, mind a magyar írónak megadatott a maga idejében, hogy szembesülhetett a forradalom jelenségével, Karamzin szemlélőként, Jókai résztvevőként, s érett korukban a radikális megoldások helyett a fokozatos reformokban látták országuk javának előmozdítását. Kettejük tapasztalatainak különbsége abban jelölhető meg, hogy Karamzin előbb egy idegen ország forradalmi eseményeinek, majd élete utolsó évében saját hazájában egy katonai lázadásnak a szemtanújaként e pólusok közt alakította ki konzervatív

²⁶ *A levélíró Karamzin. i. m.* (2022), 364–365.

²⁷ <https://karamzin.rusarchives.ru/personalii/golenishchev-kutuzov-pavel-ivanovich>

²⁸ Figyelemre méltó adat, hogy egy hónap alatt háromezer példány fogyott el belőle Oroszországban.

²⁹ *A levélíró Karamzin. i. m.* (2022), 267.

³⁰ JÓKAI Mór: *Emléksorok. Napló 1848–49-ből*. Szerk. NEMESKÉRI Erika. Bp., Magvető, 1980

Orosz
Kiprenszkij:
Alekszandr
Szergejevics
Puskin
1827,
Tretjajkov
Képtár,
Moszkva
© Wikimedia
Commons

– de nem fundamentalista – társadalomfilozófiáját. Jókai a nemzeti függetlenségért vívott szabadságharc és ezzel összekapcsolva a szociális és kulturális reformok ügyével azonosulni tudott, idősebb korára azonban ő ugyanúgy eljut a radikális forradalmi megoldások helyett a reformok képviselőit (a balközép Tisza-párt elveinek támogatójaként!), a háború és erőszak helyett a békevágy megfogalmazásáig, mint Karamzin.

A hó alatt – de melyik szabadság? – avagy Eleutheria sokféle arca

Jókai regényét nehéz besorolni a hagyományos irodalomtörténeti kategóriákba. A szüzsé okán – az orosz dekabrista felkelés ábrázolása – történelmi regényként is értelmezhetnénk, ha az első kiadás címlapján szereplő *Történelmi regény műfajmegjelölést* megszorítás nélkül elfogadnánk, s ha a cselekmény bonyolítása és a karakterek nem lennének annyira telítődve fiktív elemekkel, szimbolikus jelentésekkel. Nehéz egyértelműen meghatározni a főhőst: I. Sándor, bár kulcsszereplő, nem lehet az, mivel kezdettől fogva tépelődő, a végzet árnyékában élő, magányos, bár rokonszenves jellem, nem alakítója, hanem elszennvedője az eseményeknek. (A Walter Scott-i felfogás szerint valós történelmi személyt nem célszerű főhősnek megtenni, mert az életrajzi tények megkötik az író kezét.)

A másik lehetőség Puskin: alakját sajátos módon alkotja meg Jókai. Egyes tulajdonságait a rendelkezésére álló életrajzi adatokból kölcsönzi, de a köréje szőtt romantikus szálak egészen más jellemet eredményeznek, sok szempontból egysíkúbbat a valóságoshoz képest, s nem az ő tettei válnak meghatározóvá a cselekmény kibontakozásában. Aktívnak látszik, hiszen mindenütt ott van, ahol veszélyt lát (árvízi mentés, az összeesküvők titkos tanácskozása és a kocsmai forradalmárok „orgiája”) vagy nagylelkű segítségre van szükség (Zsófia megmentője vőlegényszerepben is), de valójában az utolsó pillanatig nem veszi észre a két másik szerelmes nő (Zeneida és Bethsába, a grúz királylány) igyekezetét, hogy őt eltávolítsák az igazi veszélytől, a felkelésben való aktív részvételtől. A finn művész előrelátása téríti el Puskit Eleutheriától, a szabadság mámorító és teljes önfeláldozást követelő „istenőjétől”, hogy megőrizze – a Múzsának! Ügyes csellel ez sikerül is, és Puskinnak nem lesz lehetősége heroikus gesztussal részt vállalni egy olyan lázadásban, amelynek ideológiájával több ponton nem ért egyet – de azért az életét is odaadná érte, mert az égi Eleutheria hívó szavát véli benne hallani.

A nem történelmi, hanem kitalált figura, „az istenáldott művész, aki az eltemetett ország szabadságát éneklé ki a lelkekből”,³¹ Ilmerinen Zeneida magában rejté a hősnő tulajdonságait, a regényben – a saját szerepéről mondott sakk-hasonlattal élve, nem a lépegetők közé tartozik, hanem ő az egyik játész –, mégsem köréje rendeződik a bonyodalom. Bár hazája, Finnország orosz uralom alá kerülése s a függetlenség ügyének képviselője az összeesküvők társává teszi, ugyanakkor a cárhoz és feleségéhez személyes érzelmek, hála fűzi művészi tehetségének támogatásáért. S nem is pusztán az anyagi mecenatúra a fő motívum, hanem az uralkodópár zeneértése, a művészet iránti őszinte érdeklődése és személyes jóindulata (amint ezt Karamzin levelei is igazolják). Az ő alakjában is megjelenik az a kettősség, amely a történelmi szereplők – I. Sándor, Puskin – jellemrajzában uralkodó vonás. Sorsát az író a száműzetésre ítélt dekabrista vezető, a szintén meghasonlott lelkű Ghedimin herceg (Trubeckoj herceg³² regényesített alteregója) sorsához köti: a művész fölládozva Puskin iránti szerelmét hazája szabadságának kockázatos szolgálatáért, és az összeomlás után követi tobolszki száműzetésébe Ghedimint, akihez nem szenvedélyes érzelmek, hanem a szolidaritás kapcsolja. Itt sem kerülheti el figyelmünket a Petőfi-áthallás: „Szerelmemért fölládozom / Az életet, / Szabadságért fölládozom szerelmemet.”

A többi szereplő alakja is hasonló poétikai elvek alapján formálódik. Részben valóságos történelmi figurák, kissé hiperbolikusan ábrázolva (például Arakcsjev vagy a lengyel Seweryn Krzyżanowski), részben fikció és valóság ötvözetei, s mozgásuk, tetteik a sors gépezetének mozgása szerint alakul, amelyet a regényidőben nem érzékelnek, hiszen ők a nagy sakktabla egyes „lépegetői”, s csak a visszatekintő szem látja meg az összefüggéseket, ismeri föl a sorsszerűséget.

De megkockáztathatjuk: mintha mégis lenne egy titokzatos „főhőse” a regénynek – Eleutheria, vagyis a meg személyesített Szabadság. Az író Ilmerinen Zeneidának juttatja a fogalom költői értelmezését, amikor a Szabadságba és a Múzsába egyaránt „szerelmes” Puskin életét igyekszik megmenteni a költő igazi hivatása, a költészet számára. Így tanítja Bethsábát: „Van egy csodaszép asszony, bájjalobb mindazoknál, akiket valaha láttál, csábító, mámorító és telhetetlen. A neve »Eleutheria«. [...] S mikor az »Eleutheria« felkiált: »férfifejekre van szükségem!« ezer nyiezeren, az ő szeretői kiáltanak vissza: »itt az enyim, vedd el!« Vigyázz, hogy Puskiné köztük ne legyen!”³³

A szabadságfogalom a mű elejétől a végéig kíséző motívum marad, megteremtve az eklektikus, különböző han-

³¹ BUDAY Dezső: *Jókai lelke. Az önálló nő = Nyugat*, 1925, 5–6. sz.

³² Szergej Petrovics Trubeckoj (1790–1860) ezredes, a dekabristák egyik vezéralakja, emlékiratíró, az 1812-es honvédő háború résztvevője.

³³ JÓKAI: *i. m.* (1965), 37./II., 105. Eleutheria: szabadság, görögül.

gulatú és stílusú jelenetekből, epizódokból összefűzött történet egységét, miközben arra derül fény, hogy maga ez a fogalom sem homogén, a kulcsszereplők szinte mindannyian mást értenek rajta. A mérsékelt Ghedimin előbb a nép felvilágosítását tartja szükségesnek a szabadság megteremtéséhez, a türelmetlen Pesztyel és Jakuskin felülről, a katonaság és a főnemesség vezetésével előbb erőszakos hatalomváltást akar, vagyis a szabadságot saját elképzelésük, értékrendjük szerint, s majd ezután következhetne a nép nevelése. Egyetlen jelszóra egyszerre kellene az egész országban végrehajtani a fordulatot, és a győzelem után, az új rendszerben egyszerre feloszlatni minden titkos társaságot, „és egyesülni minden jellemes embernek, minden hazafinak és szabad embernek, hogy a szabadság rendőrbiztosá legyen.” Utópia és abszurditás egyszerre. A harmadik szempontot, a nemzeti függetlenség ügyét, amely nem illeszkedik a dekabristák terveibe, a lengyel szabadságharcos Krzyżanowski fogalmazza meg: „...nem kívánom a szabadságot azért, hogy a nemzetem elveszen benne.”³⁴ Az összeesküvést s kiváltképpen a cár megölésének tervét „idétlennek, éretlennek és alaptalannak” tartja, amely ront, nem épít, ehhez nem köti hozzá a lengyel szabadságharcot. Ez a hazafias lelkesültség Zeneidával rokonítja, de a művésznő helyzetének tragikus ketőssége nem teszi lehetővé a tényleges együttműködést: a cárt mint embert és pártfogóját tiszteli és szereti, de lázad is ellene, mint hazája leigázója ellen, ezért a két, ellentétes lelki irányultság lebéklyózza elszántságát; Eleutheria beláthatatlan távolságra kerül tőle. A lázadás veresége után azonban megmarad számára a száműzöttek iránti részvét és szolidaritás szabadsága, ahogy Puskinnak is, a regényben és a valóságban egyaránt – amint az 1827-ben keletkezett verse, az *Üzenet Szibériába* tanúsítja.

A negyedik változatot a „Medvesonka” elnevezésű kocsmá közönsége képviseli, akik megalkották a saját „Marseillaise-üket”, a „kés dalát”: nekik az anarchia jelenti a szabadságot. Az író mind az árvíz, mind a decemberi felkelés idején ezt a réteget is szerephez juttatja: a teljes erkölcsi nihilizmus jellemző rájuk, ugyanolyan céltalan pusztítási, rombolási potenciál működik bennük, mint a vak természeti erőknél. Még egy ötödik aspektus is fölmerül a regényben: mind a főúri körökben s a dekabristák vezérkarában, mind a „Medvesonka” népében megjelenik egy sürgető követelés I. Sándor irányában, mégpedig a török elnyomás alatt szenvedő görögök, vallási testvéreik megsegítése: a szultán uralma ellen 1821-ben kitört felkelés támogatását várták az orosz cártól, aki a bonyolult helyzetbe vonakodott beavatkozni. A görögök felkelése ugyanis egyszerre volt forradalom (vagyis a legitim ural-

kodó ellen irányult) és egy idegen uralom alatt élő nemzet harca a szabadságért. Ezt a támogatást kérte Puskin „nászajándékba” a cártól, és ennek halogatása miatt támadt rá az egyik kocsmái hangadó az árvíz idején, mondván: „Engeded, hogy büntetlenül lemészárolják hitsorsosainkat! Az ő ártatlan vérük kiált ellened az égre. Te vagy az oka ennek a romlásnak.”³⁵ Jókai így állítja egymás mellé három nép – a görög, a lengyel és a finn – szabadságtörekvéseit az orosz liberális gondolkodású katonatisztek hatalomváltást, államforma-átalakítást és radikális társadalmi változásokat követelő felkelésével. Nem elhanyagolható az a történelmi disszonancia sem, hogy az Orosz Birodalom egyes népekkel szemben hódítóként, elnyomóként lép fel, miközben másokat az elnyomástól szabadít meg, vagy legalábbis támogatja szabadságharcukat – ahogy a birodalmi és nagyhatalmi érdekek és játszmák az adott korban megkívánják. Ez éppen így volt az 1860-as, 70-es években, közvetlenül a *Szabadság a hó alatt* keletkezését megelőzően: Oroszország a balkáni szláv népeknek segített a török uralomtól megszabadulni, de az 1863-as lengyel felkelést elfojtotta. Arany János *Plevna* című versében (1877. szeptember 21.) fogalmazza meg e felemás történelmi helyzetet az orosz csapatok 1877-es balkáni – nagy véráldozattal járó – győzelmei után:

„Ki zsarnok volt s Európa réme,
Most ezt nagy rémtől menti meg,
S a népszabadság szent nevébe’
Övé a zászló, mely lebeg.
Mert így jutnak, idő lejártán,
Magok a szerencsétlenek
Szabadsághoz, kik most a sárkány
Szemétől megszédültenek.”

Jókai regényében a dekabristák eszméit, a hatalom megdöntésére irányuló terveiket egyfajta hősi idealizmus, a reális esélyekkel nem számoló elszántság, indulatok és nem megfontolás vezérli: így a bukás tragikus előérzete kezdettől ott bujkál a szövegben. Egyes fejezetcímek – *A hómező rózsái, Ködfátyolkép, Égverés, Az üstökös alatt* – előrevetítik a véres áldozatot Eleutheria oltárán, s ha a Szabadság nevében szervezett lázadás leverésekor sokan meghaltak is, és a megtorlás sötét, „ólomnehéz” időszaka következik, a szabadságvágy és -eszmény nem halhat meg soha. Ez Jókai vallomása, amely a magyar szabadságharc emlékét is fölidézi, amikor a dekabristák történetét e szavakkal zárja:

„Hanem a mély hó alatt most is zöldül még valami, aminek a gyökere nem vész ki soha.”

³⁴ JÓKAI: i. m. (1965), 36./I., 78., 79.

³⁵ JÓKAI: i. m. (1965), 37./II., 39.